

बहुभाषिकता काळाची गरज

शाम रणदिवे

सहाय्यक प्राध्यापक, ज्ञानगंगा शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, पुणे-51

Paper Received On: 21 JUNE 2020

Peer Reviewed On: 30 JUNE 2020

Published On: 1 JULY 2020

Abstract

बहुभाषिकतेची संकल्पना ही तशी पाहता खूप प्राचीन आहे. दोन गावे, दोन शहरे, दोन प्रांत, दोन देश यांच्यातील भावनिक आणि व्यवसायिक देवाण-घेवाणीकरिता भाषा हे माध्यम होते. उत्तरोत्तर व्यापारावरील बंधने उठत गेली तसे रोजगार आणि स्वयंरोजगाराकरिता नागरिकांचे स्थानिक, प्रांतीय, देशांतर्गत स्थलांतर होऊन त्याचे प्रमाण वाढल्याने आंतर्देशीय देवाणघेवाणीच्या व्यापारात गती प्राप्त होऊन देशा-देशांतर्गत राजकीय तसेच सांस्कृतिक आदान-प्रदान सुरू झाले.

की वर्ड: बहुभाषिकता, बहुसांस्कृतिकता, परिसर भाषा, शालेय भाषा

Scholarly Research Journal's is licensed Based on a work at www.srjis.com

1. प्रस्तावना

वर्तमान काळात उद्योग, व्यवसाय, बेकारी, शिक्षण अशा अनेकविध कारणांमुळे स्थलांतर होत असल्यामुळे भारतीय समाजाने सुद्धा बहुसांस्कृतिक व बहुभाषिक होण्याकडे लक्ष दिलेले आहे, असे पाहायला मिळते. येथील चित्रपट सृष्टी ही अनेक कलादर्शी आशयघन सिनेमे तयार करताना मिश्र भाषांचा वापर करते. त्यामुळे बहुभाषिक होण्यास प्रेरणा मिळताना दिसून येते थोडक्यात, बहुसांस्कृतिक व बहुभाषिक ह्या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. ज्यात व्यक्ती-समष्टीचा संबंध दिसून येतो. म्हणजे भाषांमुळे भाषिक देवाण-घेवाण वाढून एक नवीन संस्कृतीचा प्रवाह उदयास येतो, जो आज एखादी व्यक्ती, एखादी भाषा पूर्णतः शुद्ध स्वरूपात संभाषणात वापरू शकत नाही तर मराठी भाषिक व्यक्ती ही 'मिंग्लिश', 'हिंग्लिश' अशा नवीन स्वरूपात भाषेची मांडणी करताना दिसून येतो, हे बहुभाषेचे उत्तम उदाहरण म्हणता येईल.

बहुभाषिकता

2. बहुभाषिकतेची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

19 व्या व 20 व्या शतकातील राजकीय विचारधारा ही एक राज्य, एक देश, एक भाषा यामुळे एक भाषीय संकल्पनेस मूर्त रूप आले पण त्या अगोदर युरोप खंडातील रोमन राजा फ्रेडरिक दुसरा हा जर्मन सह इटालियन व अन्य प्रादेशिक भाषा आणि शेजारील देशाच्या भाषा अस्खलितपणे बोलत असे, याबरोबरच बहुभाषिक तज्ञ चार्ल्स पाचवा असे म्हणत असे की, “मी देवाबरोबर स्पॅनिश बोलतो, महिलेशी इटालियन, पुरुषांशी फ्रेंच, आणि माझ्या घोड्याशी जर्मन.” रशियाचा राजा फ्रेडरिक अत्यंत स्पष्टपणे फ्रेंच आणि जर्मन बोलत असे आणि तो फक्त आपला मित्र व्हॉल्टेअर बरोबर पत्रव्यवहार करताना नाही तर अधिकच्या कामासाठी सुद्धा अनेक भाषांचा वापर करत असे.

थोडक्यात 18 व्या शतकात युरोप खंडात मध्यमवर्ग व उच्च वर्गात अनेक भाषा वापरणे हे काही विशेष नव्हते, परंतु बहुभाषिकता ही काही व्यक्तिगत नव्हती तर तिने ऑफिसमध्ये प्रवेश केला होता म्हणजे एका पेक्षा अधिक भाषांचा वापर चर्चमध्ये होऊ लागला. (कर्ट आणि मिसला, 2003) सदरची माहिती ही मध्ययुगीन युरोपातील असून सरंजामशाहीतील काही संदर्भ वानगीदाखल देण्यात आलेले आहेत या प्रसंगातून आपल्याला बहुभाषेबद्दलची प्राथमिक ओळख होते.

3. बहुभाषिकता म्हणजे काय?

- एखाद्या व्यक्तीकडून आपल्या संभाषणामध्ये दोन किंवा अधिक भाषांचा वापर सहज, सुगम, सुलभ पद्धतीने केला जाणारा प्रयोग म्हणजे बहुभाषिकता असे म्हणतात. (कुक, 1992)
- बहुभाषिकता ही एखाद्याची अशी क्षमता आहे तो दोन किंवा त्यापेक्षा अधिक भाषांचा उपयोग आपल्या संभाषणात करतो ज्याद्वारे तो उपस्थित समूहावर प्रभाव पाडत असतो. (नॉर्थ चीस्ट, 2017)
- एखादी व्यक्ती वा समूह आपल्या दैनिक जीवनात दोन किंवा अधिक भाषांचा वापर करते / करतो त्याला व्यक्तीस वा समूहास बहुभाषिक व्यक्ती वा समूह म्हणता येईल व अशा संज्ञेस बहुभाषिकता असे म्हणतात. (केंब्रिज शब्दकोश, 2018)

4. वरील व्याख्यांवरून बहुभाषिकतेबद्दल प्राप्त होणारी ठळक वैशिष्ट्ये

- बहुभाषिकता म्हणजे दोन किंवा तीन अथवा त्यापेक्षा अधिक भाषांचा संभाषणामुळे वापर होणे होय.
- बहुभाषिक हा एखादा व्यक्ती व व्यक्ती समूह असू शकतो.
- बहुभाषिकतेमध्ये दोन किंवा तीन भाषांचा सहजपणे वापर केला जातो.

- भाषांचा वापर करण्यामध्ये भावनांचे आदान-प्रदान हे तत्व असते.
- संभाषणात भाषेचा ओघ महत्त्वाचा असतो.

5. बहुभाषिकतेचे प्रकार

- **वैयक्तिक बहुभाषिकता:** एखाद्या व्यक्तीची दोन किंवा दोनपेक्षा अधिक भाषा बोलण्याची क्षमता वैयक्तिक बहुभाषिकता म्हणून ओळखली जाते.
- **सामाजिक बहुभाषिकता:** समाजामध्ये धर्म, जाती, वर्ग, यासारख्या सामाजिक घटकांना अनुसरून समाजात असलेली भाषिक विविधता सामाजिक बहुभाषिकता म्हणून ओळखली जाते.
- **क्षैतिज / समतल बहुभाषिकता:** जे वक्ते स्वतःच्या भौगोलिक भागात राहतात आणि बहुतेक वेळा एक भाषिक असतात त्यांना क्षैतिज / समतल बहुभाषिकता अंतर्गत गट बद्ध केले जाते.
- **ऊर्ध्व बहुभाषिकता:** यामध्ये भिन्न वंशाचे लोक इतरांशी थेट संपर्कात असतात कारण ते समान देशावर वास्तव्य करतात आणि सर्व सामाजिक आर्थिक कृतीमध्ये भाग घेतात.
- **ग्रहणशील बहुभाषिकता:** ग्रहणशील बहुभाषिकता ही एक व्यापक संज्ञा आहे. ग्रहणशील बहुभाषिकता म्हणजे अन्य भाषा समजून घेण्याचा तसेच आत्मसात करण्याचा आणि अन्य भाषेतील साहित्य वाचण्याचा प्रयत्न करणे म्हणजे ग्रहणशील बहुभाषिकता.

6) बहुभाषिकतेची सैद्धांतिक पार्श्वभूमी

जेव्हा कोणतीही व्यक्ती मातृभाषेबरोबर अन्य भाषांचा आपल्या संभाषणात पहिल्यांदा वापर करते, तेव्हा त्याचे दुसऱ्या भाषेवर प्रभुत्व नसते, तो त्या भाषेचा संभाषणात अल्प प्रमाणात वापर करण्यास सुरुवात करतो, जसे लहान मुले अनुकरणप्रिय असतात, तसे द्वितीय भाषा संभाषणात असणारा व्यक्ती देखील नवीन भाषा अनुकरणाने शिकतो. यासंदर्भात विविध अभ्यासकांनी व संशोधकांनी आणि भाषा तज्ज्ञांनी, भाषा अध्यापनाच्या पद्धती, संदर्भात आपले अभ्यासपूर्ण मत मांडले आहे ते पुढील प्रमाणे

➤ थॉमसन यांचा भाषासंपादन सिद्धांत

यामध्ये त्यांनी व्यक्ती कशी भाषा शिकते त्याचे टप्पे प्राथमिक अवस्थांचे वर्णन केले असून त्यापुढे त्यांनी संप्रेषणाची प्रक्रिया मांडली आहे. थोडक्यात जी भाषा शिकायची आहे ती प्रथम संप्रेषण म्हणजे दररोजच्या जीवनात वापरली पाहिजे असे सुचवितात. संभाषणात विकासासाठी थॉमसन यांचे संप्रेषण

पद्धती हे निर्देश करते की शब्दसंपदा अत्यंत महत्त्वाची आहे ती फक्त व्याकरण, उच्चार, शब्द, यांची माहिती देत नाही तर शब्द संपदेचे महत्त्वही प्रतिपादित करते.

➤ स्किनर यांचा भाषासंपादन सिद्धांत

बी.एफ. स्किनर यांनी भाषा संपादनाची शास्त्रीय पद्धतीने मांडणी केलेली आहे व त्यास भक्कम असा शास्त्रीय आधार दिला आहे. (स्किनर, 1957) स्किनर यांनी भाषिक विकासास पोषक घटक म्हणून पर्यावरणीय प्रभाव या घटकास महत्त्व दिले आहे. या संदर्भातील एक प्रसंग संशोधकांनी जोडला आहे तो असा की जेव्हा मूल 'दूध' 'दूध' असे म्हणते तेव्हा आई फक्त स्मितहास्य करते तेव्हा मुलांना आवश्यक ते मिळते तेव्हापासून मुलांचा भाषिक विकास होतो. (अँम्रीज व लोवन, 2011)

➤ नोअम चोमस्की यांचा वैश्विक व्याकरण सिद्धांत

चोमस्की यांनी हा सिद्धांत मांडताना स्किनर यांचे मत स्वीकारले नसून त्यावर टीका केली आहे. चोमस्की यांनी वैश्विक व्याकरण यामध्ये स्व-कल्पना, भाषेचे जैविक व्याकरण वर्गवारी, आणि नाम, वर्ग व क्रियापद वर्ग हे बालकांच्या भाषिक विकासास पूरक असते असे प्रतिपादन केले आहे. नोअम चोमस्कीचा 1965 मधील भाषासंपादन विषयक दृष्टिकोन हजारो अभ्यासकांना प्रेरित करतो व व्याकरणाच्या वर्गवारीचे सखोल विश्लेषण करण्यास भाग पाडतो.

➤ थॉर्नडाइक यांचा अध्ययन संक्रमण सिद्धांत

थॉर्नडाइक यांनी प्रयोगाद्वारे हे सिद्ध केले की, एका विषयातील माहिती, ज्ञान, कौशल्य हे दुसऱ्या विषयाशी घटकनिहाय तंतोतंत जुळले की, अध्ययन संक्रमण होते. यामध्ये त्यांनी समान परिस्थिती, भाषा, आशय या बाबींचा ऊहापोह केलेला आहे.

➤ डेव्हिड आसूबले यांची अर्थपूर्ण अध्ययन उपपत्ती

डेव्हिड आसूबले यांनी 1962 मध्ये कोणत्याही विषयाचे अर्थपूर्ण अध्ययन हे त्या व्यक्तीला असलेल्या पूर्व ज्ञानावर आधारित असते या विषयाचे अभ्यासपूर्ण मत मांडलेले आहे. स्वतःला आलेला अनुभव, माहिती, ज्ञान किंवा काही दुवे यांचा उपयोग नवीन विषय शिकताना व स्वतःच्या शब्दात मांडताना होतो असा सिद्धांताचा गर्भित अर्थ आहे.

➤ व्यागोटास्की सामाजिक आंतरक्रिया सिद्धांत

व्यागोटास्की यांनी बोधात्मक विकासात सामाजिक आंतरक्रियेचे महत्त्व प्रतिपादन केलेले आहे. या सामाजिक आंतरक्रियेमध्ये भाषेचे स्थान महत्त्वाचे असून संभाषण कला ही आंतरक्रियेत प्रभावीपणा

आणत असते, यामध्ये ZPD ही एक संकल्पना उद्धृत केलेली असून Zone of Proximal Development ही तेव्हाच होते. जेव्हा ज्येष्ठांबरोबर वा समवयस्कांबरोबर सामाजिक आंतरक्रिया अधिक होत असतात.

वरील सिद्धांतावरून असा बोध होतो की, भाषा ही दैनंदिन जीवनात तर महत्त्वाची आहेच परंतु ती शैक्षणिक वर्तुळाबरोबर जीवनाच्या सर्व भागांनी परस्परांना जोडलेली आहे. थोडक्यात, भाषा ही सर्वव्यापी आहे. जितक्या नवीन भाषा शिकू तितके वैयक्तिक ज्ञान, अनुभवविश्व समृद्ध होत असते आणि नवीन भाषेची ओळख होऊन त्यात पारंगत होणे हा एक व्यक्तिमत्त्वाचा पैलू असतो.

7. बहुसांस्कृतिकतेकडे-बहुभाषिकतेकडे

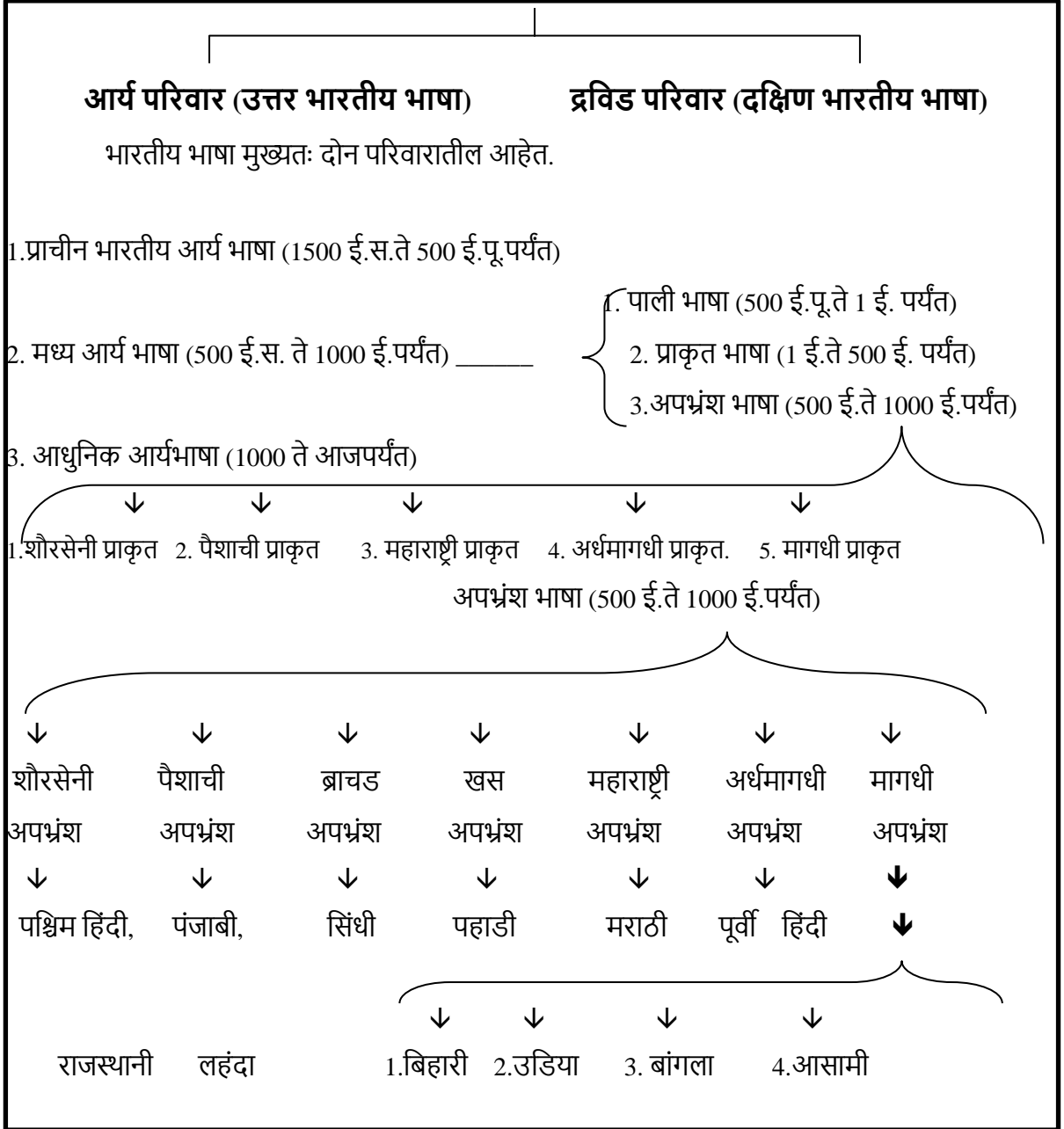
संस्कृती आणि सभ्यता ह्या संज्ञा आचार व विचाराच्या वाहक आहेत. थोडक्यात, सभ्यता ही विचाराशी तर संस्कृती ही आचाराशी संबंधित संज्ञा आहे. अधिक तपशीलाने विचार केला असता एखाद्या देशाची राष्ट्रीय संस्कृती असते. तसेच एक विशिष्ट भौगोलिक प्रदेशाची, संस्कृती तेथील लोकजीवन, वेशभूषा, खाद्य संस्कृती, (खान-पान), क्रीडा संस्कृती, कला संस्कृती इत्यादी बाबींचा समावेश करत असते. मराठीतील कवी कुसुमाग्रज यांनी भाषेचे संस्कृतीशी असणारे नाते कसे खोलवर आहे हे सांगितले आहे.

'स्वातंत्र्य देवतेची विनवणी' या कवितेत म्हणतात की, 'परभाषेतही व्हा पारंगत ज्ञानसाधना करा, तरी माय मराठी मरते इकडे परकीचे पद चेपू नका। भाषा मरता देशही मरतो संस्कृतीचाही दिवा विझे, गुलाम भाषिक होऊनि आपुल्या प्रगतिचे शिर कापू नका।

याचा अन्वयार्थ असा आहे भारत हा देश बहुसांस्कृतिक तर आहेच हे निर्विवाद आहे, या संस्कृतीचे वेगळेपण हे चीनसारखे आत्मकेंद्री, गोऱ्यासारखे भौतिकवादी नाही, तर ही पर्यावरणवादी, धर्मवादी, सहिष्णू, वैश्विक संस्कृती आहे. त्यात अनेक संस्कृती, भाषा, बोली, लिपी लोकगीत, अन्नसंस्कृती, खाद्यसंस्कृती याचा अर्थ तो हा की, भारतासारख्या खंडप्राय देशात प्राचीन काळापासून साधारणतः इसवी सन 712- अरबांचा हल्ला व विजय; त्यानंतर 997-1030 महंमद घोरी; 1206- कुतुबुद्दीन ऐबक; 1296-1316 अलाउद्दीन खिलजीचे शासन तसेच 1325-51 मोहम्मद बिन तुगलक; 1414-1450 सय्यद बंधूंचा काळ; 1451-1526 बहलोल लोधी आणि 1526 पासून पुढे बाबर घराणे इ. राजकीय आक्रमणे झाली पण या सर्वांची संस्कृती व मूळ देशी संस्कृती यामध्ये सांस्कृतिक देवाण-

घेवाण झाली व त्यातून आकारास आली ती भारतीय बहुभाषिक संस्कृती. जी सहिष्णू, सर्वसमावेशक आहे.

सांस्कृतिक देवाण-घेवाणीचे माध्यम भाषा आणि एका भाषेचा दुसऱ्या भाषेशी आलेला संबंध अर्थगत, शाब्दिक, संदर्भीय स्तरातून स्थापित होऊन समवाय संबंध प्रस्थापित होऊन सांस्कृतिक देवाण-घेवाण होते.

ओघतक्ता क्र:1.1 भारतीय भाषा परिवार

वरील ओघतक्ता क्र:1.1 भारतीय भाषा परिवार आधारे आपणास भारतातील विविध भाषांचा उगम दिसून येतो, जो बहुभाषिक देश आणि त्यातील बहुभाषिकता आपणास समजण्यास मदत होते. भारतातील सर्व भाषांचा विकास हा वैदिक संस्कृत, लौकिक संस्कृत, पाली, प्राकृत, अपभ्रंश सर्व वर्तमान भारतीय भाषा मराठी, हिंदी, आदी.

8. बहुभाषिकता वाढीमागील प्रमुख कारण

बहुभाषिकता उदयास येण्यामागे मानव जातीमधील युद्धे व वसाहतीकरण या दोन प्रमुख घटना आहेत. या पाठोपाठ व्यापार व व्यवसायाच्या निमित्ताने व्यक्ती-व्यक्ती समूहाचे होणारे स्थलांतर, त्यानिमित्ताने येणारे स्थिरत्व याचा समावेश होतो. बहुभाषेमधील कारणांमागे चार तत्वे आहेत. कोणत्याही भाषेच्या विस्तारास ही कारणे कारणीभूत असतात.

त्यामध्ये 1. भाषेची ओळख, 2. भाषेची शाश्वतता, 3. भाषेचे स्थायित्व, 4. भाषेपासून होणारे लाभ व फायदे. कोणताही समाज स्थलांतरित होतो, तेव्हा त्यास प्रदेशाच्या भाषेबरोबरच आपल्या भाषेची ओळख असल्यास तो दुसऱ्या भाषेची ओळख स्वतः करून घेतो.

त्यानंतर दोन्ही भाषेत असणारी शाश्वतता यामध्ये भाषा, लिपी, साहित्य या अंगाने समृद्ध असणे तर भाषेचे स्थान व महत्त्व यानंतर त्या भाषेमुळे होणारे फायदे, व्यवसाय वृद्धी, आर्थिक लाभ, सामाजिक प्रतिष्ठा याचा समावेश होतो. थोडक्यात, बहुभाषिकतेमागे मनुष्य समूहाचे स्थलांतर हे मुख्य कारण आहे आणि नैसर्गिक आपत्ती यामुळे घडणारे स्थानांतर होय.

➤ **स्थलांतर:** स्थलांतर ही मानव व मानवी समुदायाची प्राचीन व नैसर्गिक प्रवृत्ती आहे. वर्तमानातील स्थलांतराचा वेग जास्त असून तो ग्रामीण ते शहरी असा ऊर्ध्वगामी स्वरूपाचा आहे. "जैसा गाव, वैसा भेस" या तत्त्वाप्रमाणे मानवाचा त्या प्रदेशाची भाषा, संस्कृती स्वीकारण्याचा कल असतो.

➤ **शिक्षण:** शिक्षण ही प्राथमिक गरजातील दुय्यम पण महत्त्वाची गरज असून त्यासाठी विविध भाषा शिकण्याचे साधन म्हणून शिक्षण व्यवस्थेकडे पाहिले जाते. शिक्षण घेण्यासाठी पुन्हा गाव ते गाव; शहर ते शहर; देश ते देश; खंड ते खंड असे स्थलांतर होते.

➤ **व्यवसाय / नोकरी:** मनुष्य हा प्राथमिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी अनेक कामे करतो, परंतु उपजीविकेसाठी त्याला दैनंदिन कामे करावी लागतात. त्यानिमित्ताने त्याचा विविध प्रांतात व्यक्तींशी संपर्क येतो तर संपर्क भाषा म्हणून तो बहुभाषिकतेकडे पाहतो व हेही एक बहुभाषिकता वाढी मागील कारण आहे.

- **रोजगार:** रोजगार प्राप्तीसाठी मानवाला एका देशातून, दुसऱ्या देशात, एका प्रदेशातून दुसऱ्या प्रदेशात, रोजगार प्राप्तीसाठी जावे लागते. या प्रदेशाची संस्कृती, भाषा ही त्याला रोजगार मिळविण्यासाठी येणे आवश्यक असते. यातून तो एकभाषितेकडून-द्विभाषितेकडे व नंतर बहुभाषितेकडे ओढला जातो.
- **संस्कृतीचा संपर्क:** भारत हा विविधतेने नटलेला देश आहे. भारतात विविध जाती धर्माचे लोक वास्तव्यास आहेत. भारतात जाती, धर्म, भाषा, बोली, खानपान पद्धती, सण-उत्सव याबाबत विविधता दिसून येते तसेच भारतात वेगवेगळ्या संस्कृतीही अस्तित्वात आहेत. एका संस्कृतीचा दुसऱ्या संस्कृतीबरोबर संपर्क आला तरी बहुभाषिकता वाढीस लागते.
- **विशिष्ट भूप्रदेशावरील विजय:** प्राचीन व ऐतिहासिक काळात अनेक राजे होऊन गेले. राजा राजांमध्ये साम्राज्य व सत्ता विस्तारासाठी लढाया व युद्धे झाली. जो राजा जिंकला त्या राजाची राजवट व भाषा प्रजेला स्वीकारावी लागायची या कारणानेही बहुभाषिकतेला चालना मिळाली.
- **तंत्रज्ञानाचा प्रसार:** एकविसावे शतक हे माहिती तंत्रज्ञानाचे शतक म्हणून ओळखले जाते. आधुनिक काळात माहिती तंत्रज्ञानाचा प्रसार झपाट्याने झाला यामुळेही बहुभाषिकता वाढीस लागली.
- **औद्योगिकरण :** भारताने उदारमतवादी धोरण स्वीकारले आणि भारतात विदेशी कंपन्यांचा उदय झाला, याचाच परिणाम म्हणून भारतात व्यापार, उद्योगधंदे वाढू लागले यामुळेही बहुभाषिकतेला प्रेरणा मिळाली .
- **जागतिकीकरण:** जागतिकीकरणामुळे संपूर्ण जग एकमेकांच्या जवळ येऊ लागले. तंत्रज्ञानाच्या सुविधेमुळे जगाच्या कोणत्याही कोपऱ्यातील माणूस एकमेकांशी क्षणात संपर्क साधू लागला. जागतिकीकरणामुळे देशादेशांमध्ये अनेक गोष्टींची देवाण घेवाण होऊ लागली आणि बहुभाषिकताही वाढू लागली.
- **राजकीय सत्तांतर:** देशात विविध कालखण्डात होणारी राजीय सत्तांतरे यामुळे देशातील भाषिक धोरणांमध्ये बदल घडतात यामुळेही बहुभाषिकता वाढीस लागते.

9. बहुभाषिकतेची गरज

- समाजातील भाषिक विविधतेबाबत संवेदनशीलता निर्माण करण्यासाठी.
- मातृभाषा भाषा शालेय भाषा व प्रमाण भाषा याबाबत जागरूकता निर्माण करण्यासाठी.
- अध्ययनाला चालना देण्यासाठी.

- बोलीभाषेच्या वापराबाबत कार्यपद्धती विकसित करण्यासाठी.
- भारतातील बहुसांस्कृतिकता व बहुभाषिकता याचा परिचय करून देण्यासाठी.
- विद्यार्थ्यांच्या भाषिक पार्श्वभूमीचा परिचय करून देण्यासाठी.
- विद्यार्थ्यांची घरची भाषा व शालेय भाषा यातील अंतर कमी करण्यासाठी.
- बहुभाषिकतेबाबतचा संकुचित दृष्टिकोन नष्ट करण्यासाठी.
- सर्व भाषांबाबत आदर निर्माण करण्यासाठी.
- बहुभाषिकता एक अडसर नसून संधी आहे हा विचार रुजविण्यासाठी.

10. बहुभाषिकतेचे महत्त्व

- विविध संस्कृतीमधील ज्ञान मिळविण्याचा मार्ग
- विद्यार्थ्यांचा उच्च बौद्धिक विकास होतो.
- शब्द संपत्तीचा विकास होण्यास मदत होते.
- भाषेबाबत संवेदनशीलता निर्माण होते.
- अध्ययनाची गती वाढते.
- सर्जनशीलतेचा विकास होतो.
- बहुदिश विचारप्रक्रियेला चालना मिळते.
- रोजगाराच्या संधीमध्ये वाढ होते.
- व्यापक वैश्विक दृष्टिकोनाचा विकास होतो.
- मित्रत्व व बंधुत्वतेच्या भावनेचा विकास होतो.
- जागतिक स्पर्धेला सामोरे जाण्याचा आत्मविश्वास निर्माण होतो.
- स्वतःची वेगळी ओळख निर्माण करता येते.

संदर्भ

- Asubels, D. (1968). Educational Psychology: A Cognitive View, Holt, Rinehart and winston Publication.*
- Agnihotri, R. (1985). multilingualism as a classroom resource.*
- Akmajian, A. (2010). Linguistics: Introduction to language and communication. (6th ed.)*
- Brunar, J.S. (1975). Language as an instrument of thought.*
- Croson, D. (1990). Language across the curriculum.*
- Dug, H.R. (1997). Ecology of Multilingualism, yashoda publication, Mysore.*
- G.O.I. (1966). Report of Education Commission education and national development, New Delhi, Ministry of Education.*
- G.O.I. (2014). Curriculum framework two year B.Ed. programme. NCTE, New Delhi.*